

Winterreise

Winterreise

1.

Och vem dyker då inte upp i Köpenhamn om inte min gamle vän Vladimir? Redan i Göteborg timmarna före min avresa hade doktor Sandy ringt mig och bett mig möta honom i Warszawa i stället för i Budapest. Reseprogrammet hade följaktligen omedelbart gjorts om totalt, så att det i stället för Köpenhamn-Hamburg-Wien-Budapest blev Köpenhamn-Berlin-Warszawa-Konstantinopel. Vladimir var en av dessa obskyra okända i det tysta arbetande personer, läkare till yrket, som ägnat sig åt människosmuggling från öst till väst under det kalla krigets dagar under sin täckmantel som oantastlig läkare och kirurgspecialist inom njurtransplantationsområdet med ständiga internationella uppdrag och stort internationellt konferensdeltagande. Han kände doktor Sandy och mötte mig nu i Köpenhamn för att tryggt eskortera mig till Warszawa.

Vi började naturligtvis genast prata om alla tänkbara aktuella problem på engelska: den svenska kronans fall och dess betydelse för Europa, den tilltagande än så länge osynliga och väl dolda ekonomiska krisen inom EG, och fallet med Tysklands 8000 psykiatriker, många fler än hela USA:s och den högsta psykiatrikertätheten i världen.

"Jag förstår att du har dina uppgifter från dina scientologiska kontakter," sade han. "Av någon anledning föredrar scientologerna att föra oförsonligt krig mot psykiatrin i stället för att söka samarbeta fredligt med den och samverka mot det gemensamma mål som faktiskt de flesta psykiatriker och scientologer har. Naturligtvis finns det skräckexempel på psykiatriker som inte är bättre än nazister, men också scientologerna älskar ibland att göra övertramp, gå till överdrift och skjuta över målet. Vad som mest ligger hela scientologin i fatet är dock dess billiga amerikanska vulgaritet, som från början gjort att ingen seriös människa kunnat ta den på allvar." Han kunde tala hur länge som helst om detta ämne då han visste mycket om det.

När jag senast kom med färja mellan Rostock och Gedser hade färjan varit nästan folktom och därför bjudit på en idealiskt fridfull överfart. Nu hade tydligen världen upptäckt denna goda färjeförbindelse. Det fanns inte en ledig stol på hela båten vare sig i restaurangen eller i de båda cafeterierna, kaffebrödet i cafeterierna tog omedelbart slut, och den tullfria butiken var i ett sådant kaos att den inte kunde öppna förrän en timme efter avgång. Köerna sträckte sig runt halva fartyget. En dansk sade till mig: "Det är alltid så här." På ett och ett halvt år hade dock sakernas tidigare angenäma tillstånd förändrats till sin totala motsats.

Det hade passat bra för Vladimir att möta mig i Köpenhamn, då han därifrån skulle resa till sina hemtrakter i Ryssland just via Warszawa, Kiev och Moskva. Det var därför doktor Sandy hade tyckt att jag ändå skulle ta vägen över Köpenhamn i stället för via Sassnitz, som ju var närmaste vägen till Berlin och Warszawa. Vladimir är egentligen azer från Baku i Azerbadjan, och målet för hans resa var denna exotiska stad vid Kaspiska Havet. Han hade inte varit hemma i Ryssland på två år och i sin hemstad Baku på över fem år. Det var ju fem år sedan oroligheterna började där i samband med bråket om Nagorno-Karabach. Vladimir är en liten man med anspråkslöst yttre och en typisk storstadsmänska som lätt och gärna försvinner bland mängden. Också kunde han inte tåla småstäder som Göteborg och Stuttgart utan hörde avgjort hemma i mer ordentliga metropoler som Berlin, Moskva, Paris och London. Han visste mycket om tysk ekonomi och belyste bland annat att den tyska marken var precis lika devalveringshotad som alla andra "starka" valutor i världen. Det råkar bara vara så att liran, pundet och den svenska kronan är de valutor som strukit med först. Många fler valutafall är att vänta enligt Vladimir, och enligt honom var endast den schweiziska francen nästintill pålitlig.

I vår kupé till Berlin satt det tre andra damer som alla läste böcker. Plötsligt uppstod det ett attentat: takbelysningen började blinka, slockna och tändas, slockna och tändas i tempo allegro, vilket de läsande damerna upplevde som någonting värre än rent mörker. Konduktören kunde inte laga eller bli klok på det nervösa felet, och damerna evakuerade kupén för att anvisas en annan med pålitligare belysning. Vladimir och jag släckte belysningen och kunde i lugn och ro fortsätta våra samtal i enrum.

Doktor Sandy mötte oss i Warszawa, liten och fryntlig och med borstigare skägg än någonsin. Vladimir försvann på sina ärenden för att sedan resa vidare medan den skotske doktorn tog hand om mig. Han ville genast veta allt om alla aktuella skeden i mitt hälsotillstånd, och jag hade ingenting att dölja för honom. Så här löd hans diagnos:

"Din musikkris är fullständigt naturlig. Du är av naturen inte någon stressande eldsjäl utan snarare en flegmatisk stoiker. Musiken har blivit motorn i ditt liv, och den användes huvudsakligen till att accelerera dig själv. Det är detta som din mage reagerar emot. Naturligtvis kan du fortsätta med musiken så länge du vill och kan, men antagligen kommer du förr eller senare att nå en punkt då du helt enkelt inte orkar med musiken längre. När den dagen kommer är det tur att du har litteraturen i stället."

Han ville absolut visa mig gamla staden i Warszawa, men jag ville absolut uppsöka minnesmärkena från Warszawaghattot. Vi inledde vår stadsrundtur med ett besök ner till floden; sedan begav vi oss till Warszawaghattot för att sluta i den gamla staden.

Fastän nästan ingenting finns kvar av Warszawaghattot är det märkvärdigt levande ännu. Den enda påtagliga kvarlämningen av andra världskrigets grymmaste kapitel är ett stycke mur med taggtråd vid ingången till Pawiakfängelset. Resten är senare uppförda monument och en påträngande mängd av svarta korpar överallt precis som i Londons Tower. Den ödesmättade historiska stämningen är omisskännlig. Ännu idag pågår här parallellt med Warszawaghattots förstörelse och förintelsen av 300,000 judar ett av de mest förtvivlade och heroiska uppror som historien känner, nämligen det första riktiga upproret mot nazisterna, som organiserades av dessa dödsdömda svältande inmurade judar och som till en början hade framgång och blev nazisternas första riktigt svidande nederlag, därför att det var en framgångsrik resning av en handfull odugligförklarade dödsdömda mot en monstruös världsmakt. Upprorsmännen stupade till sista man, och Warszawaghattot raserades till sista tegelsten, men företaget krävde mer soldater, liv, tid och resurser än vad nazisterna hade råd med mitt i andra världskrigets vändpunkt 1943. Hitler-Tyskland stod på höjden av sin expansion, och just då bet en loppa Tyskland i lilltån så hårt och djupt att Hitler måste skrika aj och det hela utvecklades till en kallbrand. Det var samtidigt signalen till alla polackers uppror i Warszawa mot Tyskland, vilket följde strax efteråt.

Men alla dessa judar som 1941 fanns koncentrerade här, ett antal av 450,000 på en lika stor yta som ungefär Linnéstaden i Göteborg eller Vasastaden i Stockholm, finns på något sätt kvar ännu i den tidlösa dimensionen. De hade sin egen teater i ghattot inte långt ifrån var det ståtliga Kulturpalatset ("Tårtan") nu reser sina skyskrapetinnor, de hade sina tre ständigt proppfulla synagogor och sitt sprudlande socialliv överallt i dessa nu polackdominerade områden där endast enstaka moderna hyreskaserner nu ligger ganska ödsligt jämnt fördelade, som om de var pinsamt medvetna om vilka ruiner och lik de var uppresta över, och ena sidan av Milagatan, centrum för upproret, där den berömda centralupprorsbunkern vid Mila 18 låg, har lämnats helt obebyggd. Man slipper aldrig det evigt skakande drama, de 60,000 kvarlämnade judarnas desperata men himmelskt heroiska självmordsuppror efter de 300,000 frändernas bortförande och likviderande, mera levande idag än vad den moderna bebyggelsen här är med den nya tidens människor och dess liv. Ghattot är borta, det förblir borta och kommer aldrig mer tillbaka, men ändå är det på något sätt kvar här med allt sitt myllrande liv och det för evigt.

Det har klagats på polackernas likgiltighet inför de polska judarnas öde och deras allt ännu pågående antisemitism, men det måste beaktas att polackerna omfattar och vårdar det polsk-judiska kulturarvet som sitt eget. Polackerna är av naturen pietetsfulla och historiskt medvetna, och de vårdar ömt vad som finns kvar och även alla sådana synagogor som inte längre används. Det finns judiska muséer överallt i hela Polen, och även koncentrationslägren bevaras som en nödvändig evig påminnelse om vad som aldrig mer någonsin får hända på något sätt, då den enda gången var mer än nog för hela världshistorien.

Den polska pietetsfullheten har skördat en underbar triumf genom den gamla staden i Warszawa, som är så oförglömligt imponerande genom att det är omöjligt att se att den inte verkligen är från 1600-talet. Nästan allting har rekonstruerats i detalj efter andra världskriget, som lämnade Warszawa efter sig som världens mest förstörda huvudstad; men det är så mästertligt väl och pietetsfullt gjort att allt faktiskt är övertygande 15-1600-tal. Det är bara att glädjas och trivas.

Snön utbredde sig söderut från Warszawa i land efter land som en kall liksvepning. Från Warszawa färdades jag ensam, men en konduktör i Tjeckoslovakien satte sig bredvid mig när han förstod att jag reste ensam. Han behövde få klarhet i ett mysterium. En god vän till honom hade färdats i Norden och råkat ut för en ung trevlig flicka. De hade haft roligt tillsammans i några veckor, men sedan hade hon plötsligt skiljt sig från honom med orden: "*Paska kaveri!*" Denne hade sedan aldrig sett henne mera och alltid undrat vad hennes avskedsord egentligen betydde. Nu hade hans gode vän konduktören kanske en möjlighet att från en nordbo få veta vad dessa gåtfulla ord kunde betyda och genom en klar förklaring befria sin kompis från dennes svåra kroniska bryderi. Men hur översätter man "*paska kaveri*" inför en kultiverad böhmare? Det är oöversättligt till kontinentala förhållanden, och kompisens tydliga dessutom älskat henne. Inte kunde man krossa ett så vackert minne med exempelvis "*Scheisse Kamerad*"? Jag beklagade, men jag kunde helt enkelt inte översätta det, och den sympatiska konduktören fick resa vidare utan att kunna hjälpa sin kompis ur dennes melankoliska grubblerier.

2.

Den första mars i Bulgarien firades officiellt vårens entré i världen, men den dagen dränktes Bulgarien i snöväder. När jag ankom till Sofia kvällen därpå badade huvudstaden i snöslask och smuts. Landets politiska situation var någonting liknande.

Efter regeringskrisen i höstas, som utlöstes av att den 10-procentiga turkiska minoriteten övergick från att stödja det demokratiska partiet till att stödja det kommunistiska, bildades det omsider en ny regering med kommunistisk kompassriktning bakåt i tiden. Den kommunistiska regimen i landet före 1989 förtryckte den turkiska minoriteten och hade helst gjort sig av med den, och samtidigt är Turkiet ett anti-kommunistiskt Nato-land. Det är alltså ingenting i den bulgariska turkiska minoritetens politiska ställningstaganden som stämmer. Samtidigt förekommer det i Sofia vilda demonstrationer mot turkarna med slagord som att Bulgarien styrs av turkar och har en turkisk khan som sultan nämligen det turkiska minoritetspartiets ledare, som genom sin nyckelställning i regeringen har en avgörande vågmästarroll. Samtidigt firas den 3 mars i Bulgarien som landets största helgdag till minnet av befrielsen från turkarna på 1800-talet. Det demokratiska partiet vill ha nyval, men det är tre år kvar till nästa officiella val. Under tiden går den bulgariska ekonomin åt skogen samtidigt som utländska investerare skräms bort av den politiska kräftgången och turisterna skräms bort av återinförandet av visumtvång. Den bulgariska situationen är ägnad att väcka medlidande och kunde knappast bli mera betänklig.

Ett typiskt symptom på den nya politikens osundhet är förivringen av visumtvånget. Vid gränsen måste jag betala visum för 33 mark. Det var den andra mars. När jag kontaktade den svenska ambassaden i Sofia visade det sig att de nya visumbestämmelserna visserligen kungjorts den första mars men inte skulle träda i kraft förrän den 25 mars. Bara för att regeringen kungjort nya kommande bestämmelser rusar alltså alla viktiga bulgariska visumbyråkrater ut och pungslår intet ont anande turister på hutlösa visumböter tre veckor innan bestämmelserna gäller. Regeringen menar, att eftersom bulgarer måste ha visum för att resa till väst är det inte mer än rätt att turister från väst måste ha visum för att komma till Bulgarien. De fattar inte att bulgariska turister i väst inte har pengar varför Bulgarien behöver de pengar som västerländska turister för med sig till Bulgarien. I stället för att fatta detta skrämmer regeringen bort turisterna, gör dålig reklam för Bulgarien och ger anledning till diplomatiska förvecklingar, då sådana som jag inte låter sig orättvist pungslås i onödan utan att protestera.

Likväl var det värt att stanna några extra dagar i Bulgarien till följd av bråket om inte för annat så för att få nöjet att höra Verdis "Trubaduren" i den underbara Sofiaoperan, helt nyklassisk i stilen i enbart marmor och trä och byggd under och efter kriget. Som kontrast kan nämnas vad som hände vid en Michael Jackson-konsert i Konstantinopel i höstas. Allt var klappat och klart, och ungdomar från hela Östeuropa skulle resa dit för att få dyrka honom och hans gudomliga musik. Min väninna reste dit som förkläde åt sex flickor som längtade efter att få bli hysteriska över Michael Jackson. De hade en mardrömsresa dit i buss med fyra timmars väntan vid gränsen och kontrollformaliteter, deras dyra hotell i Konstantinopel var både värdelöst och förskräckligt, de köade hela eftermiddagen för att få biljetter, och när allting äntligen var färdigt lät den store Michael Jackson genom arrangörerna meddela att konserten var inställd på grund av sjukdom. Han var inte alls sjuk, utan det var något som inte hade passerat honom. De sex flickorna med sitt förkläde fick åka hem igen på en ny mardrömsresa helt upplösta i tårar hela vägen. Precis allt hade gått fel inför deras livs äventyr med den underbare Michael Jackson.

Konstantinopel var mera slitet och smutsigt än någonsin. Den stora hängbron över Bosporen, byggd av japaner och invigd 1973 för tjugo år sedan, förtjänar ett kapitel för sig. Jag ville gärna vandra över den för att få uppleva utsikten därifrån. Jag räknade med en promenad från Hagia Sofia över till Pera och via Taksim över bron till Asien och Haydarpasa i Skutari på ungefär tre timmar, men oväntade hinder infann sig. Först var det omöjligt att finna någon väg upp till bron utom autostradan, och förvillad av en annan liknande bro förirrade jag mig långt norrut. Slutligen fick jag av några pojkar anvisningar om hur jag skulle komma ner på bron, och äntligen lyckades jag. Då började redan skymningen falla. Men det värsta återstod. Bron hade en brovakt. När jag passerade hans lilla kabin anropade han mig, och jag fick träda in för att bli kroppsvisiterad. Det visade sig att bron inte fick passeras av fotgängare och att den inte var byggd för sådana. Endast motorfordon fick passera. I andra ändan av bron fanns en annan brovaktstuga för att stoppa okunniga och farliga fotgängare. Jag fick sitta inne i kabinen och vänta tills brovakten per telefon fått en bileskort till platsen åt mig. Sålunda fick jag åka bil över bron och där på andra sidan underkastas nya förhör och omfattande undersökningar. De tog tydligen för givet att mitt uppdrag på bron hade varit att spränga den. Lyckligtvis fanns det där en polis som både kunde engelska och hade humor och som förstod hela situationen. De övriga turkarna kunde inte för sitt liv begripa sig på en europé som ville vandra över hela bron bara för att få se utsikten. Den engelskkunnige turken kunde bara beklaga att denna bro, den till storleken andra i Europa och femte i världen, med ett brospann på över en kilometer, utslöt fotgängare i sin konsekvent japanska konstruktion. Om jag bara hade fått göra det hade jag utan svårighet kunnat vandra över bron ändå och det utan att störa biltrafiken. Och vad blir

det av denna monstruösa ensidigt bilinriktade bro om en dag biltrafik blir något överflödigt?

Polisen satte mig på en buss som förde mig lyckligt ner till Haydarpasas järnvägsstation. Sammanlagt hade hela resan från Europa till Asien över Bosporen tagit fyra timmar. Hade de turkiska myndigheterna lämnat en fotgängare i fred hade det bara tagit tre.

Överläggningarna med min kontaktman i Ankara kan summeras sålunda: kurderna är redan på väg att få en egen stat i och med Iraks sönderfall. I den norra delen har redan grunden för en sådan stat lagts, och det gäller bara för den att bita sig fast vid sin existens, hålla på sin rätt och expandera. Alla omgivande stater måste släppa till: Syrien, Iran och Turkiet. Emellertid kan en sådan stat bara realiseras om den blir helt sekulär. Ingen politik går ihop med en religion som islam och allra minst en kurdisk stat. Liksom i situationen i Indien omöjliggörs all förnuftig politik om man låter den bli religiöst färgad, och en total sekulär bas är nödvändig för Kurdistans tillblivelse.

Dumt nog nöjde jag mig inte med det utan ville veta mera. Resan fortsattes därför mot öster med buss mot Kayseri och Malatya. Mellan Kayseri och Malatya överraskades bussen av den värsta snöstorm jag har sett. Sikten blev obefintlig. Bussen var fullsatt, och snart passerade vi det ena strandade bilvraket i snön efter det andra. Snart såg vi även andra strandade lastbilar och även bussar. Vi höll oss bakom en snötruck som det kändes tryggt att följa efter, men vid midnatt efter tio timmars färd körde även den fast. Därigenom blev det även vår tur att fastna och det totalt.

Det märkliga med denna osannolika snöstorm var att vi såg fullmånen hela tiden, och när solen gick upp på morgonen såg vi även den, även om vi inte såg någonting annat. Snart allt eftersom dagen klarnade började konturer avteckna sig. Snart såg vi framför oss ett nästan helt begravet bilvrak, därefter två strandade fullsatta bussar, vid sidan därom vår strandade hjältemodiga snötruck och framför den en havererad snöslunga. Det säger något om snöstormens styrka. Det var som att plötsligt vara förpassad till Antarktis eller till Aterna. Medan vi tillsammans med ankomna snöslungor och snötraktorer under dagens lopp kämpade för att bli fria fick vi i olika omgångar gå ut och skotta och skjuta på medan bussens hjul bara slirade runt och vi blev till snögubbar av stormen. Passagerare från de andra bussarna sågs gå ut och falla ner i snön och bedja i den svidande yran. Klockan fem klarnade det så pass att vi kunde se en lång rad av andra strandade bussar och fordon i ett landskap ödsligare än Jotunheimen men lika höglänt. Det var det sämsta tänkbara landskap att råka ut för en ordentlig snöstorm i.

Det var klockan fem på eftermiddagen som vi äntligen kom loss från vår egen slirningssnögrop, men vi kunde ingenting göra så länge de andra vraken av bilar, snöplogar och bussar låg omkringspridda i snöterrängen framför oss i drivor, som om de höll på att sväljas levande. Räddningsarbetet kom i gång först mot kvällen. Då anlände bältebilar med bröd, ost och te, och då kom även speciella tankbilar för att rädda bränsleförbrukningen. En strandad buss måste ju oavbrutet hållas i gång så att ingenting fryser. Om exempelvis vindrutetorkarna fryser fast är det det första tecknet på att bussens tekniska utrustning håller på att duka under. Och hur går 500 människor i insnöade bussar med virvlande snöstorm utanför på toaletten? Det var bara att gå ut i snön, avteckna sig så osynligt som möjligt, göra vad som måste göras och gå kvickt in i bussen igen med kläder och fickor, skor och hår fulla av blötsnö.

Inte åker man ju till Turkiet för att få uppleva en antarktisk vinter. I Van skulle det ha varit mellan 2 och 3 meter snö, så jag beslöt att inte genomföra den redan betalda resan dit. Vid midnatt efter söndagen vid fullmånens sken kom äntligen alla de strandade bussarna loss. Vi fick först släppa förbi de nio bussar som varit på väg mot väster innan vi som den tionde kunde fortsätta vår färd mot öster. Kvar på platsen blev en helt begravd tidigt övergiven personbil mitt i vägen jämte vår trogne heroiske snöplogsvägvisare, som dock kört upp ordentligt vid sidan av vägen när han insett att

allt var förlorat. Vägen till Malatya gick sedan genom fortsatt snölandskap längs isbelagda vägar utan vägräcken intill kanten av brådstup. Våra chaufförer var fyra stycken som turades om, och de var mycket skickliga och försiktiga. Ändå kan man förstå att det händer så mycket bussolyckor i Turkiet, och vi såg flera långtradare ligga i diket på vägen med missnöjda chaufförsfysionomier inuti.

I Malatya hoppade jag av för att fortsätta söderut. Malatya har 281,000 invånare och ligger vackert nedanför en storslagen bergskedja i söder, men staden som sådan är grå och trist och nästan helt ointressant. Ganska snabbt fann jag en lämplig fortsättningsbuss mot Adana och Tarsus. Vädret var drypande slaskigt och snölandskapet tungt och grått av tö. Vägen förde upp i bergen igen, och knappt hade hela landskapet åter blivit mjölkvitt med yrande snö, så blev det tvärstopp. Framför sig längs vägen såg man en lång karavan av väntande långtradare, bussar och personbilar. Längst bort såg man en lastbil på sidan strandad i diket och runt omkring den mödosamt och långsamt arbetande snötruckar, snöslungor, traktorbilar och den vanliga massan av drabbade människor som bara diskuterade i det oändliga om den pågående katastrofen... Samma situation på nytt. Det var bara att somna ifrån hela saken.

Det värsta med att bli insnöad i en buss uppe i de turkiska bergen är den totala isoleringen. Det är som att bli fastbunden vid flygplanssitsen i ett havererat passagerarplan och sitta där inklämd och instängd bland en massa människor som inte en enda av dem kan något enda ord på något annat språk än bara turkiska. Det hade varit lättare om man själv kunnat någon turkiska, men när man inte kan det är en sådan situation faktiskt inte fullt så pittoresk som den kan verka...

3.

Lyckligtvis löste sig situationen med blockeringen av det högt belägna trafikstrategiska bergspasset på bara en timme, så man kunde överleva denna gång utan övernattnings, bältebilar, räddningsaktioner, snöskottning, puffande av bussar i full snöyra och tjugofyra timmars väntan instängd på en trång fönsterplats av en voluminös och kvävande storturk, som varken rörde på sig eller kommunicerade. Så man kom levande iväg mot Adana, men man började på allvar få bråttom ut ur Turkiet.

Naturligtvis har Turkiet sina fördelar. Det är ett stort och generöst land, två och en halv gånger större än Frankrike, och det har oerhörda naturskönhetsvärden utan gränser. Islam har satt sina spår genom religiös enkelriktning och fördumning, isolering och kulturstagnation, men lyckligtvis är Turkiet mera en sekulär stat än trålbundet av islam. Folkbildningen står tyvärr på mycket låg nivå, alla TV-program dubbas till turkiska, så de turkar är få som kan något annat språk, men folket är vänligt och hjälpsamt och har en underbar folkmusik, som mest lever genom sina mycket suggestiva rytmer. Den lunkar i svärmod, men den lugna lunken blir aldrig stressad eller överspänd, skrikig eller hektisk. Man kan lugnt följa med i den och trivas i dess jämnmod.

Som min kontaktman i Ankara sade: "Naturligtvis är islam ingenting att vara stolt över utan snarare en kulturbelastning, men vad har vi i stället? När Turkiet gick med i Nato var Amerika något att se upp till, på 50-talet dyrkades allt amerikanskt och med rätta i hela världen, men sedan föll den amerikanska kulturstandarden med Kennedy och Vietnamkriget, och vad är Amerika och er västerländska kultur idag? Era filmer domineras av våldspornografi, er musik är hysteriska apkonster till ett outhärdligt slammer av elektroniska miljon-dollarsutrustningar, ni har levande begravt era skönhetsvärden och er melodiska musik, och för de flesta muslimer idag är Väst bara våld, droger, ohörbar rockmusik, kriminalitet och pornografi. Då är till och med islam bättre."

Han har rätt så till vida att väst aldrig kan komma till rätta med den muslimska extremismens problem om inte väst först klarar av sina egna problem med ständigt

tilltagande kriminalitet, drogmissbruk, kulturförfall, prostitution och våldsdyrkan. Det hemska är att tendensen i väst är, att dessa självdestruktiva företeelser understöds med hjälp av den etablerade tolerans som går hand i hand med begreppet civilisation, medan civilisationen inte förstår att dess existens är hotad av just dessa toleransens olyckskulturbarn.

Adana vid antikens Tarsus, aposteln Paulus hemstad, var en mycket trevlig stad med de mest genomsympatiska människor. Den verkade mycket framåt och effektiv, dess både mänskliga och samhälleliga standard verkade högre än både i Ankara och Konstantinopel, och den hade ett högt tempo. Den är kanske Turkiets fjärde stad, nästan en miljonstad, och utgör en viktig länk i landets kommunikationspulsåder Konstantinopel-Ankara-Adana. Ankara ligger på halva vägen, och det är knappt hundra mil till Konstantinopel. Busstationen var av ytterst hög effektivitetsklass, och maten var bättre än annorstädes. Antikens Tarsus låg egentligen tre mil därifrån och finns kvar ännu idag, men Adana är det moderna Tarsus, som flyttat sitt handelscentrum med flodens skiftande strömfåra. Det är relativt nära till Antakya (antikens Antiokia) och Syrien med Aleppo (Haleb).

På återvägen i Ankara stötte jag ihop med den första europé jag sett efter Konstantinopel, och det var en annan galen finne. Det tycks bara vara två galna finnar som från Europa begett sig till snöstormarnas översnöade och kylslagna Turkiet av alla ställen. Denne finne (från Saimaa) hade försökt ta sig både till Syrien och till den grekiska delen av Cypern utan att lyckas. Han visste inte att Jerusalem numera inte längre var en del av Jordanien.

Annars såg jag inte någon annan europé förrän jag kom tillbaka till Konstantinopel. Européerna där på mitt internationella stamställe dominerades dock av kanadensare och australiensare från Tasmanien, bara extrema vintersportare från extrema håll av världen. Tåget från Konstantinopel till Sofia var näst intill folktomt - tre personer i min vagn. Sammanlagt hade hela Turkietvistelsen kostat mig 110 tyska mark - aktningvärt litet med tanke på den 250-milaresan inom landet mest per buss under fem dagar.

Buss är avgjort det bästa sättet att röra sig omkring i Turkiet. Systemet är väl utvecklat, livet vid busstationerna har en utomordentlig charm med sin enorma livlighet, chaufförerna är skickliga och vänliga, servicen är god, och man kommer utan svårighet i nära kontakt med medpassagerarna. Min bussresa i Turkiet på omkring 150 mil kostade sammanlagt inte ens två kronor milen. Tågen är i jämförelse naturligtvis säkrare men också långsammare och dyrare. Öster om Ankara går de inte ens alltid dagligen. Tåget exempelvis från Istanbul till Van går bara tre gånger i veckan. Naturligtvis kan det vara riskabelt att åka buss i Turkiet, men tjusningen är oemotståndlig.

Den enda direkta stötestenen med Turkiet är dess historia - turkarna var Europas sista stora barbarinvasion, och dess skadegörelse var oerhörd särskilt i Grekland men även i Bulgarien men framför allt fatal för det uråldriga grekisk-armeniska väldet i nuvarande Turkiet. Den turkiska förödelsen kulminerade 1453 i våldtåkten av Konstantinopel, en sedan 2000 år helt grekisk stad. Det bysantinska rikets utplåning, som ägde rum med Europas goda minne och utan att någon effektiv undsättning sändes, ledde till hela Balkanhalvöns förslavning under turkarna, som inte började gå tillbaka förrän i och med slaget om Wien 1683, som vanns tack vare polacken Jan Sobieski, Polens kanske viktigaste historiska insats. Sedan fortgick Turkiets tillbakagång och kulminerade med dess politiska sammanbrott under det första världskriget mycket tack vare löjtnant Lawrences insatser i Arabien. Turkiet stympades av segrarmakterna, och Grekland och Bulgarien fick sitt nuvarande geografiska utseende. Men turkarna hade vant sig vid att förtrycka särskilt greker, och en så upplyst och förnuftig politiker som Kemal Atatürk, det gamla Turkiets räddare och det nya Turkiets grundare, en stor reformpolitiker som gav turkarna latinskt alfabet och järnvägar, såg passivt på medan den grekiska befolkningen i Smyrna massakrerades: det kan ha varit upp till 50,000

greker i Smyrna som fick sätta livet till när turkarna dränkte staden i blod 1922. De muslimska befolkningsöarna i Bulgarien, Bosnien och Albanien är rester av det turkiska våldet. Det nya Serbien försvarar sina aggressioner med de historiska sår som tillfogats av turkar och tyskar. Den turkiska rötan har gått djupt in i Europa och är allt ännu ett öppet och oläkligt sår.

Ändå är turkarna idag ett påfallande sympatiskt folk med större vänlighet att erbjuda än grekerna. Detta har väl med Turkiets fattigdom att göra: den som är fattig är snäll, ty han har inte råd att göra bort sig. Trots sin djupa obildning, kulturfattigdom och brist på nationalidentitet har turkarna en underbar folkmusik och en vinnande naturlig charm, som de kan komma långt med. Turkiet är omätligt och glest befolkat och har troligen oöverskådliga naturresurser trots all sin ödemark, halvöken, skogsfattigdom, hemska stäppområden och en fruktansvärd vinter. En turk sade till mig, när vi satt insnöade utan kontakt med yttervärlden uppe i bergen på 1500 meters höjd helt prisgivna åt en rasande vinters fruktansvärda vrede: *"Die Türkei ist gefährlich!"* - "Turkiet är förfärligt!" Jag kan inte hålla med honom, utan Turkiet kan bli en fullständigt rumsren och acceptabel europeisk nation, om det bara släpper kurderna fria.

Den vackraste av alla upplevelser i Turkiet denna gången var ankomsten till Haydarpasa tisdag morgon och överfarten från Asien och Skutari till Europa och Konstantinopel. Vädret var regnsjukt och så dimmigt att man från Asien inte kunde se Europa, men när småningom den vackra passagerarfärjan närmade sig Europa över vattnet framträdde silhuetterna av Sofiakyrkan, Blå moskén, Topkapipalatset och de andra moskéerna mer och mer som ur ett töcknigt fjärran. Verkan av detta var oerhörd. Det var det historiska Konstantinopel som framträdde ur dimmorna, det klassiska östliga Rom, den bysantinska oasstaten, som fortfarande levde och aldrig kunde förgås. Och plötsligt framstod fader-dotter-relationen mellan Konstantinopel och Venedig i all sin påtagligt mycket nära släktskap. Skillnaden mellan dem var att Konstantinopel var äldre och större medan Venedig var en väl bibehållen och intakt jungfru, medan Konstantinopel trots alla dess prövningar och skändningar fortfarande stod sig väl som en oförgänglig skönhet.

En hemsk natt följde på tåget till Bulgarien. Det var minusgrader, och under natten upphörde värmen i tåget att fungera. Jag hade sällskap av en fiffig ung man från Vancouver och en mycket naiv ännu yngre australiensare som klarade sig dåligt i Europa och som kanadensaren tog hand om. Australiensaren Robert hade lurats att köpa en felaktig biljett till ett annat tåg som redan hade gått när han köpte den, vilket medförde problem med turkiska och bulgariska konduktörer och gränspolisier för hans del. Slutligen blev han tvingad av tåget i Plovdiv klockan fyra på morgonen (efter två timmars uppehåll vid gränsen), och kanadensaren Scott följde med honom för att han inte skulle råka ännu värre ut. De turkiska konduktörerna var ganska toleranta mot de unga främmande gossarna och lät dem passera med en straffpredikan på turkiska, men de bulgariska försökte idka utpressning mot dem, vilket Scott sade nej till, varför de korrumperade myndighetsmissbrukarna körde pojarna av tåget. Därefter blev tåget stående ett stycke utanför Plovdiv i två timmar i den bitande morgonfrostkylan fortfarande med tågets värmesystem kaputt. Först klockan halv nio långt efter soluppgången kom tåget i gång igen och då även äntligen värmen. Denna hann inte värma upp kupén förrän det var dags att stiga av i Sofia. Där fick jag vid återkomsten till mina vänner veta, att min värdinna Jotkas syster, som jag druckit kaffe hos i allsköns ro en vecka tidigare, plötsligt hade fått en hjärtattack och avlidit. Efter en av resans hemskaste nätter kom jag alltså fram till ett hus som plötsligt drabbats av sorg. Roligare kan man ha.

Det blev till att hamna mitt i en ortodox familjebegravning med svartklädd högtidlighet, gråtande tanter, begravningskalas med mat, kaffe, vin, cognac, kakor och pajer, en brokig släktbjudning och massor av aktuella familjeintriger. Jag fick

användning för alla mina språk, och var och en framhöll ett annat språk som världens viktigaste. Den intelligentaste menade att grekiskan i alla dess tre olika former var världens viktigaste, en ingenjör framhöll engelskan, en kulturdam framhöll franskan medan det mest pratades på italienska efter bulgariskan.

Jotkas avlidna syster Anna var bara 63 år när hon dog. Hon var en gammal ungmö och brukade tillbringa sina dagar med att sitta och kedjeröka framför televisionen i sin lilla enrummare, som var en källarlokal. Väggarna var gulbruna av allt hon rökt där under 40 år. Hon hade problem med lungorna, men tack vare att hon plötsligt fick en hjärtattack slapp hon dö i lungcancer. Det är märkligt, att hennes systerdotter tog mig med på en visit hos henne fyra dagar innan hon dog. Hon var alldeles normal då, och ingen kunde ana vad som skulle hända.

En ortodox kristen begravning är mycket mera seriös och omständig än en protestantisk eller katolsk. Man högtidlighåller den avlidnes minne inte bara en gång utan minst tre. Hon begravs tre dagar efter döden, och då hålls den första begravningssammankomsten. Den mat som då blir över får inte tas med hem utan lämnas kvar vid graven. Den andra begravningshögtidligheten hålls 40 dagar efter döden. Då celebreras själens skiljande från kroppen. Vid det laget anses det säkert att själen helt har lämnat kroppen, och då har också de efterlevande börjat lära sig leva utan den avlidne. Den andra begravningssammankomsten är lika sorglig som den första, och det finns i den ortodoxa kyrkan ingenting motsvarande ett glatt firande av den avlidnes entré i himmelriket. Detta är en protestantisk avart som faktiskt har något av en liknande motsvarighet i islam. Den tredje begravningshögtidligheten hålls på dagen ett år efter dödsfallet. Då bjuder man för sista gången vänner och släktingar till högtidlighållandet av den avlidnes minne. Sedan kan man fortsätta fira det samma dag varje år men i så fall bara inom familjen.

Andra högtidlighåller den avlidnes minne dessutom 9 dagar efter döden, 3 månader efter döden och 9 månader efter döden, men det är inte nödvändigt.

Detta allvarliga celebrerande av den döde har bara någon motsvarighet i judendomen. Där är begravningshögtidligheterna ännu djupare och mera vemodiga, men den ortodoxa kristendomens djupa allvar inför döden och avlidnas minne är nog för att kunna fresta vilken seriös och missnöjd katolik eller protestant som helst till att konvertera till ortodoxins så ofantligt mycket djupare andakt och fromhet och respekt för individen och hans själ.

4.

Bulgarien är ett av Europas mörka hörn och en av Balkans många dunkla garderober. Av alla slaviska folk är bulgarerna det sydligaste, det kanske äldsta och det kanske mest förtryckta och utsatta för främmande staters och folks aggressioner. Bulgarien var det första slaviska självständiga konungariket, som bildades när det på 600-700-talet bröt sig loss från Konstantinopels och grekernas dominans. Det äldsta kyrkslaviska språket och skriften kom till i Bulgarien, och det redde sig någorlunda väl ända tills turkarna kom. Under fem århundraden förtrycktes bulgarerna av turkarna, och bulgarerna var det sista balkanfolk som lösgjorde sig från det tyranniet. Upproret 1876 slogs blodigt ner och åtföljdes av fruktansvärda massakrer (skildrade bland annat av Dostojevskij i "Bröderna Karamasov" i samband med Ivan Karamasovs monolog om Storinkvisitorn), vilka upprörde en hel värld och blev anledningen till tsar Alexander II:s ingripande och krig mot Turkiet, vilket äntligen ledde till Bulgariens självständighet. Denna varade sedan bara i sextiofem år innan Bulgarien på nytt förslavades av kommunisterna.

Ivan Vazov föddes 1850 och upplevde hela självständighetsresningen med alla dess kriser. Han tvingades i exil främst i Rumänien och sedan i Odessa, där han skrev sin främsta roman "Under oket" (fullbordad 1888) som just handlar om den tragiska

blodiga resningen 1876. Han skriver på ett språk som ännu är litterärt omyndigt och osäkert, det är stapplande och tafatt i stilen, banaliteter ger det hela en ganska naiv prägel, men ändå når han under den episkt dramatiska berättelsens gång upp till en klassisk och oförgätlig nivå. Hans pathos är äkta, hans gestalter är av kött och blod, hans föreställningsvärld är nära besläktad både med Schiller och Walter Scott, och bokens tre delars tre olika finaler är alla gastkramande tillställningar som får en att tappa andan. Bulgarien tillhör Europas utmarker, och efter en fyrtioårig kommunistisk kräftgång har det ytterligare avlägsnat sig, men desto viktigare är det att vi bekantar oss med just sådana okända och likväl desto mer levande utmarker. Fler och fler svenskar reser till Turkiet som turister, men vad vet de om Turkiet utom att turkarna bara kan tala turkiska som inte ens är ett indoeuropeiskt språk? Vad vet de om det ohyggliga turkiska förtrycket av Balkan, som pressade samtliga Balkanländer ner i en kulturell dynggrop som gör att vi ännu idag föraktar hela Balkan? För att dessa länder och människor ligger långt efter och hör till Europas mest primitiva har vi ingen rätt att slå dövörat till för deras historia, som går mycket längre tillbaka än vår egen, som rymmer mycket mera lidanden än vår egen, och som vi, som ett nästan lika nytt kulturfolk som amerikanerna, därför kan lära oss mycket av.

Ivan Vazov dog 1921 som Bulgariens mest ansedda romanförfattare och diktare i ett land som tyvärr inte skulle få njuta mer än 25 år till av den totala självständighet som män som Ivan Vazov hjälpte till med att ge Bulgarien. Så trålbundet var Bulgarien under kommunismen att författare och professorer inte kunde få någonting publicerat i detta land om de inte i sina texter även medtog citat och lovprisningar av kommunismen, dess koryféer och Leonid Bresjnev. Bulgarien har en lång väg kvar att gå och har ännu inte kunnat smälta alla de lögner och misstag som präglat landet ända fram till 1989, och kommunisterna behåller ännu delvis makten i detta svårt prövade land. Det tar tid att skaka av sig ett mörkt förflutet.

Ett säreget journalistöde: dottern till en av Bulgariens främsta författare var en lika briljant begåvning som sin far och blev journalist vid Bulgariens kommunistiska huvudorgan. Som pålitlig medlem av kommunistpartiet i 18 år blev hon stjärnkorrespondent utomlands och levde två år på Kuba väl kunnig i spanska och engelska. Så kom 1989, och allt förändrades. Hennes man visade sig vara en dubbelagent som mottog feta arvoden både från öst och väst, och han försvann spårlöst. Hennes redaktör kom i fängelse och såg i 60-årsåldern hela sitt livsverk bli till intet: han blev överflödig och värdelös. Själv behövdes hon plötsligt ingenstans längre, hennes barn tog avstånd från henne, och nu sitter hon ensam i sin fantastiska lägenhet på 100 kvadratmeter och svindlande utsikt och tillbringar dagarna med att röka och dricka medan allt fler dörrar stängs för henne och hennes fina våning allt mer förfaller. En rörande och genomsympatisk människa och en briljant begåvning vars hela liv gått åt skogen bara genom att hon satsat allt på den säkraste hästen som visade sig bli en förlorare. Hon närmar sig nu de 50 och ser bara fram emot att ännu få dö ung. Hon tröstar sig med hundar, som alltid då och då stjäls eller försvinner eller blir sjuka och dör, varför hon hela tiden måste skaffa sig nya. Hennes cognac är den bästa i världen, men den används liksom för fel ändamål. Enligt uppgifter från henne kommer Castro snart att försvinna, vilket kommer att diskuteras i London de första dagarna i april (1993). Hon kan inte få visum dit, då visumkräftsbyråkratin för närvarande kraftigt utbreder sig över Europa. Fastän jag tvingades betala för ett visum till Bulgarien vid gränsen genom ett misstag, kunde jag inte sedan få pengarna tillbaka utan måste överklaga i Stockholm kanske hos utrikesdepartementet och kanske inte utan att småningom nödgas trappa upp fientligheterna med ändå uteblivet önskat resultat.

Det värsta av Bulgarien återstod. Det hade en avskedskyss i beredskap åt mig. Visserligen hade ju den där natten i en passagerarvagn utan fungerande värme kunnat vara en tillfällighet och olycklig engångsföreteelse, men tyvärr hände det igen. På tåget

från Sofia till Athen visade det sig snart att i den enda existerande sittvagnen höll värmen på att försvinna. Den försvann totalt långt före gränsen, man hoppades fåfängt på dess återkomst efter gränsuppehållsnatt-timmarna, en vänlig grekisk konduktör lovade att den snart skulle återkomma, men värmen återkom aldrig. När jag steg av i Thessaloniki klockan kvart över sju på morgonen efter en hel natts frysande visade sig denna vagn vara den sista i tåget, som fått tillskott av många andra vagnar under vägen med värme, från vilka dock den sista vagnen varit blockerad och plomberad. Denna unikt bulgariska och omänskliga vagn var dessutom behäftad med toalett utan belysning, dörrar som inte gick att stänga, öppna fönster som inte gick att tillsluta, det var en i särklass ovanligt ruskig vagn, och jag var inte den enda som satt vaken i den hela natten och frös. Det var minst trettio andra och även kvinnor. Man kan tolerera *en* sådan olycksnatt i ett land och uthärda den med bibehållet jämnmod, men när det i samma land inträffar en till så är det litet för mycket. Stackars Bulgarien!

Även i Grekland utbredde sig snöfälten ända ner till Attika. I en tunnel söder om Lamia fastnade tåget mitt i tunneln. I kupén bredvid min satt det många ungdomar. Blev de förfärade? Inte alls. De applåderade, och när en liten hund började bjäbba någonstans i protest mot situationen så att det hördes i hela tunneln, satte alla ungdomarna i gång med att bjäbba, skälla, yla, ryta, pipa och kvittra tillbaka, så att tåget lät som en Noaks ark med förstärkning. Även översnöat är Grekland ändå alltid Grekland.

I Thessaloniki bytte jag till en varmare vagn och fick en stund njuta av en varm kupé. Den bulgariska skräckvagnen, som tydligen skickats ner till Grekland av bulgarerna för att få den skrotad, försvann från tåget. Nackdelen med den nya varma kupén var dock de grekiska tågfönstrena i kombination med en stark fjädring. Grekiska tågfönster är sådana, att de inte kan hållas öppna av sig själva, utan om man drar ner ett fönster åker det genast fast igen när man släpper det. På grund av den väldiga fjädringen i vagnen skumpade denna så våldsamt, att fönstren ständigt åkte ner av sig själva och fast igen under ett förfärligt smällande, som inte kunde åtgärdas. Någon sömn blev det inte.

För första gången kom jag till Athen i dystert och mulet väder. Mitt sjunde besök i denna den sprudlande levnadsglädjens förlovade hemstad var det mest melankoliska av de sju. Mitt pensionat var oföränderligt det samma, och jag fick vara helt ensam i mitt gamla fyrbädds stamrum. Av någon anledning ville man bara gråta, uttröttad av de värsta resestrapatserna någonsin, själsligt överansträngd av alla plötsliga begravningar och alltför uppfylld av minnen från både lyckligare resor och alla reskamrater som jag aldrig mer skulle få se och vars fantomer särskilt Athen var överfullt av nu vid mitt sjunde och mest melankoliska besök. Schuberts "*Winterreise*" lovade ännu inte något slut på smärtan i bröstet. Det var den 12 mars, men det kändes som mörkaste november.

Och vad råkar man då inte ut för om inte en inkastare? Om en vänlig man tilltalar dig på Sintagma, (Athens finaste centrum,) och erbjuder sig att visa dig sitt ställe, lovar att ge dig sitt kort, tar med dig till stället och bjuder dig på en drink, så är du mycket illa ute. Vad som sedan händer är att en vänlig dam tar hand om dig medan din värd blir upptagen på annat håll. Damen frågar om hon får dricka ett glas med dig, det kan du ju inte ha någonting emot, och bartendern är mycket hjälpsam. När de sedan undrar på vilket hotell du bor, så är det det stora alarmet. Då är de ute efter mer än vad du kan betala. Det gäller att slå till reträtt genast. Då blir värden, som så vänligt bjöd dig på en så läcker drink, plötsligt medveten om dig igen och ber att du betalar innan du går. Hur mycket? - 6000 drakmer, (mer än 150 kronor). Naturligtvis blir du upprörd, och det är bara bra, visa det för allt i världen, bli gärna arg, anklaga värden för att ha lurat dig, han bjöd dig ju på en drink och så vill han ha en förmögenhet i betalning för den, han lovade dig sitt kort som du aldrig fick, och de börjar pruta. Betala åtminstone drinken

för damen, (det fula plufsiga ludret,) 3000 drakmer. Men hon bjöd ju sig själv! resonerar du, och du är på rätt kurs. När de fortsätter att argumentera och prutar till 1500 är det dags att sticka. "Jag är ledsen, jag har ett viktigt sammanträffande," lämna resten av din drink hur läcker den än var, och stick. De ropar efter dig: "Tag fast tjuven!" men bry dig inte om det utan bara stick utan att betala en drakma och gå aldrig i närheten av det stället mera.

Tillsammans med Freddy sökte vi efter ett matställe i Plaka. Han tog mig med till sin favorittaverna, som var stängd. Alla de ljuvliga Plakaträdgårdsserveringarna var stängda, tysta, öde och mörka. Jag tog med mig honom till mitt favoritställe "De fem bröderna", som också det var stängt. Aldrig tidigare under mina sex besök i Athen (varav ett hade varit i februari) hade någonting sådant inträffat. Mitt gamla älskade Athen var som en spökstad på grund av fimbulvintern.

Till slut fann vi oss hänvisade till ett varmt ställe inomhus som var ganska dyrt: 150 kronor per person. Middagen var dock ett behövligt plåster på sårerna, och Freddys angenäma sällskap förgyllde välbehaget. Han är bara 27 år, en ung i Moskva utbildad filmregissör som samarbetat med Sergej Bondartjuk ("Krig och fred", "Waterloo", etc,) en kuban som talar både spanska, engelska, ryska och grekiska flytande, en redan mycket erfaren ung man perfekt gift med en strålande grekiska, en pålitlig och kultiverad vän som redan inbjudit mig att komma och bo hos honom i några veckor när jag nästa gång kommer till Grekland för att lära mig grekiska kanske i september. Den största betydelsen för hans utveckling har Dostojevskij haft. Han hade mycket att berätta om det sovjetiska sammanbrottet, som medfört att han sagt farväl till Ryssland för alltid. Alla hans vänner och höga kulturkontakter i Moskva hade strukit med i den överväldigande kataklysmen. "Ryssland sålde sin själ för dollars, rockmusik, cocacolakultur, fri prostituerad, droger och maffiavåld, och priset som Ryssland fick betala var världens högsta kulturstandard, dess högsta konstnärliga idealism och all sin moral." Han menade att Rysslands nuvarande riktning var rakt in i ett inbördeskrig (som i Jugoslavien) med antingen en ny Stalinkommunism eller högerdiktatur som resultat. Denna pessimism kunde jag dock inte dela med honom. Så långt är det ingen som vill att det skall gå utom möjligen sådana bedragarparasiter som den vänlige inkastaren, som lever på sin ohederlighet, alkoholproselytiserad, hallickskap och maffiakryperi.

Bulgarien var som en miniatyrreflektion av situationen i Ryssland. Även där var samhället i upplösning och alkohol den enda trösten. Den fallna journalisten, den briljanta begåvningen som stått på höjden och kunnat hela kommunistvärlden utantill och behärskat den, som var i färd med att röka och dricka ihjäl sig i sin arbetslöshet, var ett praktsymptom. Den kommunistiska identiteten har fallit, och i stället har en förödande identitetslöshet infunnit sig som ett svart hål av vacuum i vilket allting bara försvinner.

Freddy arbetade nu hårt med att försörja sig inom turistbranschen. Han stiger upp klockan 6 och arbetar till 23 bara för att överleva och för att någon gång kunna få göra film igen. För närvarande ser det ut som om han säkert skulle få vänta länge.

Även i Patras gjorde sig vintern påmind. Min favoritrestaurang vid hamnen med världens mest inbjudande och hjärtliga kypare hade stängt liksom många andra, och uppe på bergen på Peloponnesos låg snön lika tjock som i Norge. Jag fick nöja mig med en annan inomhusrestaurang med ett om möjligt ännu bättre kök och ännu hjärtligare kypare. Det kan inte hjälpas. Patras är ett paradiset när det gäller matkultur, och min kära kypare bjöd mig till och med på ett särskilt lokalt vin i stora kvantiteter som var hur gott som helst, och han lät mig till och med sitta kvar och njuta fast han själv gick hem. Även Patras hamns skattefria butik är utsökt och billig och en fabulös skattkammare: både Campari och Ouzo är där billigare än någon annanstans i Europa. De bästa båtarna över från Patras till Brindisi är *Lydia* och *Media*, vackert designade, trivsamma och varma med trevliga och inbjudande restauranger och barer. Farväl till det glada

Grekland 200 tyska mark fattigare efter två dygn! Jämför det med kostnaderna fem dygn i Turkiet på 110 mark. Det är inte många turister förunnat att drivas på reträtt från Turkiet av snöoväder och att få se Peloponnesos inbäddat i snö - och allra minst bara en vecka före vårdagjämningen.

5.

En annan som trotsat hela världsvintern var Bernie, en liten fattig kines från Hongkong klädd i en fotsid uniformskappa från Röda Armén. Han var inte det minsta oroad över Hongkongs framtid då han var fattig och inte hade mycket att förlora, och vintern hade han trotsat med att resa genom hela Sibirien med transsibiriska järnvägen mitt i vintern utan att kunna ett ord ryska. Han var Patrasbåtens enda däcksplatspassagerare; alla andra hade köpt sig fåtöljplats inomhus för dyra pengar. Trots sin litenhet hade han ett glatt tandgarnityr som var större än all glädje ombord på hela båten, och han blev mitt bästa resällskap till Brindisi. Naturligtvis utbytte vi adresser. Han bodde i Hongkong i kvarter nummer 25 i rum nummer 312.

Ej heller Kerstin i Borghesiana utanför Rom hade låtit sig påverkas av vintern. Hennes mat var godare än någonsin, hennes vin var godare än någonsin och hennes sällskap var bättre än någonsin trots att hon lidit av infektioner hela vintern.

I Palermo kunde jag för första gången ta på mig sandaler men dock inte utan strumpor. Problemet med Palermo är att där blir det mänskliga umgänget så intensivt att det sedan varken går att studera eller arbeta eller koncentrera sig. Däremot gjordes ett lärorikt besök i kapucinernas katakomber. I dessa underjordiska korridorer står och ligger ett antal av 8000 lik, både män, kvinnor och barn. Männerna står i allmänhet upp och är ordnade efter yrken och samhällsställningar, medan kvinnorna oftast ligger ner. Barnen förekommer i särskilda bås för sig, och en liten balsamerad flicka ser levande ut fortfarande. För övrigt har alla de 8000 döda de mest förvridna grimaser och ansiktsuttryck beroende på hur mycket av skinnet och köttet som finns kvar. De nakna flinande dödsfallarna är naturligtvis övervägande. I korridor efter korridor står dessa lik och köar inför domedagen i kilometerlånga gångar utan ände som det kan vara svårt att hitta ut ur. Intrycket av denna överväldigande mängd dåligt balsamerade lik är naturligtvis brydsamt. Man påminner sig att Odysseus någonstans i dessa trakter uppsökte de ödas rike, och dessa katakomber är en alltför realistisk illustration till Odysseus beklämmande situation.

Somliga lik var vanställda även på annat sätt. Någon hade pressat in en cigarettfimp i mungipan på ett grinande lik, och ett annat hade fått en bit kex i munnen. Bland andra besökare förekom det några kvinnliga ungdomar, som gick omkring och tuggade tuggummi, skämtade grovt, skrattade högljutt och roade sig med att försöka skrämmas. Denna vanvördnad inför döden var ställets enda avskryvande, och den var levande i motsats till alla de groteska döda, som borde ha varit mera avskryvande men som bara var sakliga föremål och paket.

Det finns flera ortodoxa kyrkor i Palermo, och det firas även ortodoxa gudstjänster i den anglikanska kyrkan. En dylik vanvördnad inför döden vore otänkbar i ortodoxa sammanhang. Jämför de flinande skolflickorna som tuggar tuggummi och ropar "Bu!" mitt bland kapucinernas dödsuppfyllda gruvkatakomber med situationen i Sofia, där Jotka tronade svartklädd som en bysantinsk kejsarinna i en högtidlighet utan gränser vid sammankomsten inför hennes yngre systems bortgång med enkelt kaffe, mycket tårar, många sentimentala minnen, innerliga relationer och deltaganden och en fullkomligt korrekt stilkänsla inför dödsallvarsstämningen förutom då en gränslös respekt för den avlidna. Endast så kan man göra döden till något icke avskräckande och inte genom att uppsöka de döda tuggande tuggummi, skämtande och skrattande grovt och lycklande med själva döden i ett ansträngt och dödfött försök att göra den löjlig.

Det går bara inte. Döden kan inte skojas bort hur man än försöker. Den förblir alltid det djupaste allvaret, det största mysteriet och tröskeln till det heligaste som finns.

Från Palermo hade jag till resällskap en mycket kultiverad universitetslärare i filosofi och psykologi från Messina. Vi diskuterade hela kristendomen, jag framlade mina betänkanden beträffande den katolska kyrkan, Augustinus egoistiska sentimentalitet och inkquisitionen och mitt föredragande av ortodoxin, och det visade sig att han kunde hela Johannes Chrysostomos utantill. Utan att kunna försvara sin katolska kyrka kunde han inte heller uppmuntra mig till att konvertera, fastän han kände många ortodoxa präster. Tyvärr spårade sedan vårt givande samtal ur, då det visade sig att han var homosexuell och ville ha ett förhållande med mig. Det ledde till en pinsam diskussion om diskriminering av homosexuella och heterosexuella otillräcklighet, som jag bara kunde slingra mig ur med att förklara mig vara asexuell. Detta fann han vara ett intressant alternativ, han förstod att han inte skulle komma längre med mig och bjöd mig farväl. Därefter bröt det ut en förödande diarré i mitt inre som fortsatte hela natten med förfärliga toalettbesök varannan timme. Denna natt blev därför värre än de båda kylslagna i Bulgarien. Först dagen därpå, när jag åter kunde samla mig hos Kerstin, började det lugna ner sig.

Kerstin håller på med fjortonåriga studier i ämnet "*World Goodwill*", en ny ekumenisk internationell och ytterst konstruktiv religiös samlingsrörelse, som går ut på att förena alla religioner. Den har sina huvudstödpunkter i Genève, London, New York, Tokyo och Darjeeling, och det hela handlar om att acceptera den enda förekommande Guden i alla hans manifestationer vare sig det är i olika religioner, i naturen, i astrologin eller i filosofin. För närvarande är hon inne på det ytterst aktuella studiet i den världspolitiska fara som ligger i den nya internationella tendensen till nationell egoism, i vilken inte minst EG har en stor skuld. Här är adresserna till kontoren i Genève och London, om någon är intresserad av att veta mera:

Lucis Trust Association,
Arcana School, World Goodwill Triangles,
1, Rue de Varembe, P.O.Box 31,
CH 1211 Genève 20,
tel. 022-7341252, Fax 022-7400911.

World Goodwill,
3 Whitehall Court, Suite 54,
London SW 1A 2 EF, England.

Ett känsligt problem infinner sig när man råkar ut för goda vänner som röker. En rökare tycker aldrig om att man påpekar rökandets skadlighet, och om man till exempel i en icke-rökar-kupé ber någon som ändå röker att låta bli, kan han uppleva det som en svidande förolämpning, fastän det är han själv som har begått ett fel. Tyvärr blir i sådana fall släktskapen mellan rökare och självdestruktiva narkomaner påtaglig.

Problemet är att det är så allvarligt. Lungcancer är världens mest dödliga sjukdom, och den uppstår nästan bara genom rökning. Den är alltså inte bara världens mest dödliga sjukdom utan dessutom nästan helt självförvållad. Ändå finns det intelligenta, duktiga och ansvarskännande människor som röker.

Även Annie röker. Hon bor i EUR utanför Rom och har ett långt jobbigt liv bakom sig, som inte är mindre jobbigt för närvarande. Hon har ett ytterst påfrestande arbete som översättare i affärssammanhang, hon har tre barn mellan 14 och 22 år men bor ensam då hon är skild från deras italienske fader. Hon är godheten själv, vilket gör att man ännu mer beklagar att hon röker. Likväl kunde jag inte med ett enda ord ta upp denna kinkighet med henne. Frågan är: vad är ett bra arbete värt, om dess svårighet är

sådan att man inte klarar av det om man inte kan slappna av från det på något annat sätt än genom självdestruktiv rökning?

En ny överraskning mötte mig i Verona. Plötsligt var det sommarvarmt, och temperaturen visade 22 grader. Efter denna vinterresas alla provningar var naturligtvis en sådan värme överväldigande välgörande, men samtidigt verkade den avig i sin tunga klubbighet. Det visade sig att det inte hade regnat i Veronatrakten på fyra månader med risk för katastrof för hela jordbruket i detta viktiga näringsområde.

Min fars bortgång hade drabbat mina släktingar hårdare än någon annan utomlands. För hans kusin Ida hade han varit som en äldre bror, och även min småkusin Cristina hade gråtit och gråtit och åter gråtit. Min uppgift som tröstare blev lika svår som nödvändig.

Naturligtvis påverkades vår samvaro av katastrofens allvar, och en kväll blev det tal om hur var och en ville ha det när han dog. För Achille, Idas man, var saken enkel och klar: han ville ligga naken i sin kista med sin rosenkrans i handen. Marco, Cristinas kavaljer, belyste det absurda i att det har blivit så omänskligt dyrt att dö, och jag kom fram till att jag inte skulle ha råd med det. Lyckligtvis gick inte samtalet så långt så att jag behövde ta fram skelettena i kapucinerkatakomberna i Palermo och belysa dessa åtta tusendens ovanliga gravläggning och försök till självmumifiering.

Michael, min veronesiske storonkel, är 86 år gammal och firade förra året 50-årsminnet av sina upplevelser i Ryssland vid fronten mot Moskva vintern 1941-42, som var krigets första tyska nederlag. Hela Michaels italienska bataljon blev nermejad så när som på en handfull, som ännu lever högt på dessa förfärliga men trots allt överlevda krigsminnen. Exempelvis har han sällskap med en ambulansförerska som förekom vid samma skede och som är 89 år gammal. Vi talade mycket om Ryssland och de pågående turbulenserna där, och han var mycket intresserad av mina intryck av situationen i östra Turkiet. Jeltsin har liksom Gorbatjov ett skumt förflutet som lojal partiboss och är därigenom medskyldig till mycket, Gorbatjov tog en risk i att lita på sådana gamla kollegor vilket blev hans fall, hade kuppförsoket i augusti '91 aldrig ägt rum hade Gorbatjov kunnat fortsätta styra landet i en mera lugn och säker kurs mot marknadsekonomi, Jeltsin tar större risker men har bättre inrikespolitiskt väderkorn än Gorbatjov, men även Jeltsin är fläckad av smuts från sitt förflutna. Bland annat var det han som i egenskap av borgmästare i Jekaterinburg (Sverdlovsk) lät riva det Ipatjevskas huset, i vilket tsarfamiljen mördades 1918, för att utplåna minnet av händelsen fastän FN ville restaurera det. Jeltsin agerade då i lojalitet mot Bresjnev. Michael menar att det ryska folket är genomsunt i sin godhet och att politikerna alltid gjort allt för att fördärva allting för det bara för att själva dra fördel därav. Mycket i den pågående ryska krisen beror av president Clintons ställningstaganden.

Resan närmar sig sitt slut, och ändhållplatsen visade sig vara Venedig. Det förelåg planer på att även resa till Wien eller till Frankrike (Grasse och Paris), men det var omöjligt både att bestämma sig och att förfördela någon av de tre som väntade: det var omöjligt att hinna med alla tre. I stället slog jag till reträtt och begav mig raka vägen hem, då ingenting väntade ivrigare på mig än mitt arbete.

6.

En tjeckisk familj i Venedig belyste situationen i öst på ett mycket åskådligt sätt. Fadern berättade på några minuter en hel roman om sitt liv, han hade tjänstgjort i kriget som ung man och haft ohyggliga erfarenheter först som soldat i tyskarnas led mot ryssarna och sedan i ryssarnas led mot tyskarna. Han kunde inte säga vad som hade varit värst: nazismen eller kommunismen, men han ansåg den moderna rockmusiken vara lika illa som båda. Efter krigsslutet hade det tagit rätt så lång tid innan han kunnat komma hem igen, och hans familj hade inte vetat om han var levande eller död. När han slutligen kom hem kunde de inte tro att det var han förrän de hade fått känna på

honom. Han talade flytande tyska, franska och engelska utom tjeckiska och ryska och ville gärna studera italienska, vilket jag varmt rekommenderade honom att göra då det inte skulle vara svårt för honom. Egentligen är det ju bara det oändliga ordförrådet och verben som erbjuder någon svårighet i italienskan.

Beträffande situationen i öst var han mycket pessimistisk och målade gärna fan på dörren. Samtidigt hade han mycket att berätta om det religiösa uppvaknandet i öst, som utbreder sig överallt som blommor ur asfalt, som efter att i sjuttio år varit begravt levande plötsligt spricker ut som en hel lustgård. Framför allt märks detta i Ryssland. Religionen har blivit levande igen och kanske mera levande än någonsin. Även mina bulgariska vänner var av den meningen att religionen i öst inte bara höll på att kompensera sig själv för alla sina år under jorden utan även hela det fatala politiska 70-åriga misstaget. I Ryssland, Rumänien och Bulgarien är det ortodoxin, i Polen och Ungern är det katolicismen, i Tjeckoslovakien och Östtyskland är det protestantismen, och i Serbien utgör ortodoxin det största motståndet mot regimen. Troligen kommer Ryssland att kunna undvika ett inbördeskrig just genom att religionen har blivit så levande igen: kristendomens solidaritet kompenserar kommunismens fall och sträcker sig längre än några meningsmotsättningar och schismer.

Tvärtom är fallet i den muslimska världen. Turkiets exempel utgör kanske räddningsplankan. Dess regim är helt sekulär, och religionen i Turkiet tas inte på allvar utom av de mest primitiva. Turkiet avhåller sig klokt från att blanda sig i konflikter utomlands (som den mellan Armenien och Azerbadjan) och utvecklar hellre sin diplomati och håller fast vid Nato och Amerika. Överallt annars i arabvärlden höjer fundamentalismen ett allt argare, blodigare och fulare ansikte, som allt fler avskräcks av. Salman Rushdie-affären har satt i gång en lavin som kan få hela islams trovärdighet att rasa, och de som kämpar mot denna lavin främst från iranskt håll sparkar fåfängt mot det som kliar: de skjuter vilt omkring sig för att bli av med sina egna löss, vilket inte är rätt lösning på problemet. En lösning vore i stället det turkiska exemplet: en klar sekularisering av staten och avskiljandet av all religion från all politik. Detta är också den enda möjliga vägen för Indien ut ur sina problem. Receptet är klassiskt italienskt: det formulerades av Dante i början av 1300-talet och var då den enda vettiga lösningen på Italiens problem.

Kvar står det olösliga problemet Israel med det olösliga palestinska problemet, som bara tornar upp sig mer och mer. Avspänningspolitik åt vilket håll som helst är nödvändig i området, och ett steg i rätt riktning vore upprättandet av en kurdisk sekulär demokratisk nationalstat. Fransmännen och engelsmännen begick ett misstag när de glömde bort eller ignorerade kurderna i stymningen av Turkiet, och det är aldrig för tidigt eller för sent att rätta till det misstaget. De har ett eget språk och en egen kultur som ingen av de andra folken eller staterna har, och endast i Armenien får kurder använda sitt eget språk. Jag kom tyvärr aldrig till Van och fick aldrig träffa min armeniska kontakt där, men jag fick i stället detta brev:

"Käre vän, Jag är verkligen ledsen över att du inte klarade det, eftersom vi verkligen hoppades att du skulle komma till Van och prata med oss om den armeniska situationen, för alla människor i världen känner väl till det kurdiska problemet, men de vet ingenting om armenierna, som bokstavligen utplånades ur sitt eget land av turkarna på 20-talet, vilket land sedan ockuperades av turkar och kurder, men landet kallas fortfarande geografiskt för Armenien fastän nästan inga armenier lever där längre. Van är en gammal armenisk huvudstad, det är inte någon kurdisk stad och har aldrig varit det, men kurderna gör mycket våld och oväsen, så världen lyssnar till dem och ignorerar de utplånade armenierna. Så kurderna får säkert sitt eget land och sin egen stat i framtiden, men hur blir det med armenierna? Om kurderna en dag får hela sydöstra Turkiet, då borde den nordöstra delen rätteligen tillkomma armenierna, som bodde här långt innan turkarna kom in från Asien. Det var dessa problem vi ville

diskutera med dig, och vi beklagar djupt att snöstormar hindrade dig från att komma, medan det samtidigt var snällt av dig att kunna ringa från Ankara och berätta om saken. Vi ber dig att försöka komma igen någon annan gång. Armenien behöver varje vän det kan få.

Med kristen god vilja, etc."

Fastän den kurdisk-armeniska resan inte lyckades helt blev dock försöket resans höjdpunkt. Den oförglömliga situationen uppe i bergen i landet Ingenstans med bara rykande antarktisk snöstorm överallt, med 80 människor instängda i en buss i 24 timmar utan radio, utan toalett, utan annat att dricka än snö och med en chaufför liggande över ratten skakande i gråt, ensam ansvarig för alla dessa människors liv och fullständigt besegrad av elementen, och den kontaktsituation som uppstod mellan dessa 80 människor fastän jag inte kunde ett ord turkiska och de inte ett ord engelska, var utan tvekan i all sin fruktansvärdhet resans största upplevelse. Den näst största var att få komma med båt över Bosporen från Asien till Europa och se Konstantinopel växa fram ur dimmorna.

I Venetien är katolicismen mera ortodox och seriös än katolicismen för övrigt. Det ser man inte minst på det bysantinska inflytandet i Venedig och mest då i den säregna Markuskyrkan med sina många kupoler, sitt tunga gyllene inre, sina bysantinska mosaiker och sin oändligt rika och mångsidiga utsmyckning. Påven Johannes XXIII var venetianare, och få påvar har så drastiskt på så kort tid kastat in hela den katolska kyrkan i en så våldsam utveckling och förnyelse. Venedig förblir ett oupphörligt problem och dåligt samvete för världen, men någonting kan man alltid göra. Exempelvis kunde man stoppa till stadens blindkanaler, alla dessa små kanaldiken som inte leder någonstans och bara samlar smutsigt vatten. Alla dessa ohälsosamma blindtarmar kunde man blockera, dränera och fylla ut, vilket skulle ge hela staden en bättre stabilitet, om det bara gjordes konsekvent i hela staden. Det skulle varken vara svårt eller särskilt dyrbart. Naturligtvis skulle de blindkanaler som faktiskt används och som förskönar idyllen lämnas i fred.

Vad skall man då säga om tillståndet i Italien för övrigt? Ciccilina sitter inte längre i regeringen, och därför får andra länder inte längre mycket nyheter om Italiens regering. Intressant är att fler och fler regeringsråd och riksdagsmän hamnar i fängelse för mutskandaler, så att premiärministern redan har alla sina soptunnor fyllda och ingenstans att kunna placera en ny avskedad regering. I Palermo ligger fortfarande hamnkvarteren, stadens dyraste tomter, obebyggda efter att ha bombats sönder under andra världskriget. Teatro Massimo i Palermo, en gång en av världens främsta operascener, är fortfarande under restaurering, som den varit under de senaste 18 åren. Kollektivtrafiken är ett kapitel för sig: sprider sig ryktet att en kontrollör kommit ombord på en buss flyr genast alla passagerarna i panik vid nästa busshållplats och tar en annan buss, och kvar blir bara de 4% som betalat sin bussbiljett. Men det är intressant att konstatera, att Bach, som var protestant, är mycket spelad i italienska kyrkor och nästan helt dominerande inom den italienska orgelmusiken, och att Shakespeare på samma sätt nästan helt dominerar den italienska teaterscenen. Nästan hälften av hans skådespel tilldrar sig ju i Italien, och han tröttnade på att skriva först när han fastnade för djupt i mer nordiska och tunga ämnen som Hamlet, Kung Lear, Macbeth, Cymbeline och annat sådant som var mera grått än ljust. Kulturellt är Italien nog fortfarande nummer ett i Europa och världen och kommer nog att så förbliva, inte minst hantverksmässigt.

I norra Italien blev det åter Winterreise. Alperna badade i täta snöfall och jullandskap. Norden erbjöd åter sin gamla snålåst, sina abnormt höga kostnader, sin perfekta men stela organisation och sin mänskliga strävan efter ensamhet. Trots den sol som först framträtt andra dagen i Athen och sedan varat ända till Verona förblev resan

en melankolisk Winterreise. Tre vänner och kontakter uppoffrades på vägen: min gamle 89-åriga kollega René i Provence, mina vänner i Paris och min kusin i Wien. Men ingen av dem hade känt Aurelio. Summeringen av Verona blev fem nätter hos släktingarna, vilket blev resans mest nödvändiga och viktiga kapitel, då de verkligen sörjde Aurelio. Det gäller att bygga vidare på kontakten med slakten i Italien fastän dess grundsten inte längre finns.

Till slut någonting helt annat: Iran. Min iranska kontakt gav en mycket belysande bild av den oerhörda politiska katastrof som drabbade Iran 1979 när Shahen fördrevs och utvecklingen i landet kördes tillbaka fem hundra år. Under de följande tio åren förstördes systematiskt landets hela civiliserade struktur, genom att allting kom av sig, allt färdigt förstördes, den persiska valutan försämrades 2500 gånger (så att 2500 riad från Khomeinis tid motsvarade 1 riad från Shahens tid,) sjukhus förstördes, skolor stängdes, inbördeskrig uppflammade i hela landet, det blev krig med Irak som varade i åtta år och krävde miljoner människors liv utom många städers utplåning, och all kultur, religion och tradition utplånades och undertrycktes utom det fundamentalistiska barbariet, som körde över hela landet som en ångvält och urskilningslös massmördare. Även Bahai-rörelsen, den mest toleranta och universalistiska formen av islam, som predikar fred, kärlek och icke-våld, bannlystes och förbjöds, och dess medlemmar avrättades.

Hur kan man bygga en stabil stat på sådana grunder? I Iran finns det fortfarande 100,000 judar, 500,000 armenier och 20 miljoner turkar utom alla miljoner militanta kurder, som aldrig upphört att slåss för sin självständighet mot alla stater i området. Khomeini förödde och utarmade landet och lämnade efter sig ett vacklande vrak på stormiga vågor. Mer än 50% är analfabeter, och fundamentalismens herravälde beror enbart av stödet från denna majoritet av dumma, okunniga, förledda och förförda offer för en hänsynslös indoktrinering och masshjärntvätt. Shahen representerade inte världens bästa, klokaste och mest rättvisa regering, men i jämförelse med vad som följde framstår Shahens regim som ett förlorat paradiset.

Kort sagt, idag framstår Iran som världens ondaste stat fastän den efter Khomeinis död har modifierat sig något. Parallellregimer, som Saddam Husseins Irak, överste Khadaffis Libyen och regimen i Khartoum, som alla stöder sig direkt på Koranen, får islam att framstå som den mest monstruösa av alla religioner, en religion som slagit fel totalt från början. Situationen är katastrofal genom att fundamentalister inte kan lyssna: kritik besvaras de med fusiljering. Deras agenter mördar flyktingar, politiker, författare, journalister och oskyldiga över hela världen och har utarbetat en skicklig teknik i att inte åka fast. Ett typiskt exempel är sonen till den ende kurdiske premiärministern för ett fritt Kurdistan någonsin, som lever under hemlig adress i Sverige, vilken uppdagades av fundamentalisterna, som gav honom en brevbomb, som han själv klarade sig ifrån genom att det blev hans hustru som råkade tömma brevlådan den dagen, varpå bomben utlöstes och hon dog. Iran är en terroriststat så länge den förblir fundamentalistisk. Enda medlet mot sjukdomen är information, upplysning, utbildning och bearbetning genom massmedia och sanktioner.

Hela resan (26 dagar) kostade 5500 kronor. Samtliga dessa anteckningar är från slutet av mars. Sedan dess har vår vän Aziz Nesin, den gamle turkiske socialistfarbrorn med barnhem och eget förlag som skulle ge ut Salman Rushdie på turkiska och som också gjorde det, råkat ut för ett bombattentat av fundamentalister. Aziz Nesin klarade sig, men många oskyldiga dog. Vad säger Koranen om omotiverat massmord på oskyldiga? Ingenting.

Värst är dock det åtrerupptagna turkiska kriget mot kurderna, som vidtog på nytt i värre raseri än någonsin efter en vår som åtminstone delvis trodde sig kunna hoppas på fred.

(28.2-25.3.1993)